

Verdeeldheid en binding. Over lokale, verzuilde en nationale loyaliteiten¹

JAN VAN MIERT

I Inleiding

In maart 1866 schreef scriba Herman Schmitz van de Tielse christelijk-afgescheiden gemeente een brief aan een naar Pella, Iowa geëmigreerde geloofsgenoot om steun te vragen voor de noodlijdende christelijke school. Schmitz schreef onder meer:

Met genoten zegen hebben wij ons in de week der gebeden vereenigd met de duizenden in en buiten ons Vaderland in het ootmoedig gebed tot den Heere en wij geloven dat de Heere het geroep van zijn volk verhoort... Lieve Broeder bid met ons voor onze Kerk en Vaderland, ..., het wordt overstroomd door het ongelooft².

'Volk' en 'Vaderland' zijn de woorden die deze voorman van een kleine afgescheiden gemeente in zijn beklag vervlecht en waarmee hij zijn hoop verwoordt dat God een betere toekomst zal wijzen. Voor Schmitz waren volk en vaderland geen synoniemen. Hij schreef over 'zijn volk', waarmee hij niet het Nederlandse volk bedoelde, maar de kleine kring van uitverkoren gelovigen: orthodox-protestanten voor het merendeel in afgescheiden gemeenten verenigd of tot de Nederlandse hervormde kerk behorend. Met vaderland doelde Schmitz daarentegen op de Nederlandse natie met zijn calvinistische traditie, waarin de afgescheidenen veel tegenwerking van de overheid ondervonden maar waarvan zij desondanks deel uit wilden maken.

Schmitz lijkt te anticiperen op de twee decennia later door Abraham Kuiper geuite opvattingen over de orthodox-protestanten als het 'Volk des Heeren' wier calvinisme de grondtoon van het 'Nederlands volkskarakter' vormde. Kuiper verliet in deze periode zijn streven naar één gereformeerde natie en naar één volkskerk en koos voor een zeker isolement zonder daarmee een gevoel van verantwoordelijkheid voor 'moderne christenen', 'naam-christenen' of zelfs ongelovigen geheel van zich af te schuiven³. Voor de door Groen van Prinsterer en Kuiper aangevoerde orthodox-protestantse stroming werd Nederlandse identiteit in de negentiende eeuw tot een naast elkaar bestaan van verdeeldheid onder politieke en religieuze groepen en eenheid in de opvatting een deel van de Nederlandse natie te zijn. Niet alleen orthodox-protestanten worstelden met dit probleem, ook katholieken en na de eeuwwisseling sociaal-democraten. Elk van hen voelde weerstand tegen het vrijzinnig-liberalisme,

1 Deze tekst kwam tot stand na enkele uitvoerige besprekingen met prof. dr. J. C. H. Blom en dr. J. Talsma.

2 Brief H. Schmitz aan Kuiper te Pella, Iowa, 24 maart 1866, notulen christelijk-afgescheiden kerkeraad Tiel, Gemeentearchief Tiel.

3 Vgl. C. Augustijn, 'Kuypers theologie van de samenleving', in *idem*, e. a., ed., *Abraham Kuiper. Zijn volkdeel, zijn invloed* (Delft, 1987) 38, 50-53.

dat in de negentiende eeuw dan wellicht niet de grondtoon van de natie mocht zijn, maar wel lange tijd het luidst klinkend akkoord was⁴.

De Nederlandse identiteit was in deze jaren onderwerp van vele discussies waarin de kopstukken van de verschillende bevolkingsgroepen naar een legitimatie voor hun handelen zochten. Het nationaal verleden was daarin een voornaam ingrediënt. Maar de nationale identiteit was geen zaak die alleen de elite aanging. Ook voor de rest van de bevolking, die zich niet in deze debatten mengde, waren vraagstukken van minderheid of meerderheid en van lokale of nationale gemeenschap vaak heel tastbaar. Voor het vraagstuk van nationale identiteit is, naast de ideologische plaatsbepaling, de wisselwerking tussen 'lokaal' en 'nationaal' in de vorming van een eigen groepsbesef en van een Nederlands natiebesef van belang.

Dit proces van natievorming voltrok zich hoofdzakelijk in de 'lange negentiende eeuw' en contrasteert met de particularistische tradities uit de tijd van de Republiek; een aan kracht winnend politiek centrum, unificerende wetgeving, kerkelijke centralisatie, verbetering van infrastructuur en communicatiemiddelen, verbreiding van een leescultuur, nationale of zelfs nationalistische propaganda in opvoeding, onderwijs en intellectuele cultuur⁵. Op het eerste gezicht wekt het verwondering dat daartegen geen krachtige regionalistische of lokalistische bewegingen ontstonden. In de strijd om deze ontwikkelingen kon een streven naar behoud van lokale autonomie overigens wel een rol spelen. De verhouding tussen centrale overheid en lokale gemeenschappen veranderde vergeleken met de tijd van de Republiek immers aanzienlijk⁶. Daarbij was religieuze problematiek vaak van grote betekenis, zo zeer zelfs, dat wellicht in algemene zin van een primaat van de religie gesproken kan worden.

De rol van de lokale elites was bij dit alles van centraal belang. Enerzijds hadden deze veelal via hun sociëteiten, genootschappen, leeskringen en politieke activiteiten aansluiting bij een nationaal georiënteerde (religieus en politieke) vrijzinnige cultuur van intellectuele debatten, kunsten en wetenschappen. Anderzijds was hun machtspositie traditioneel bij uitstek in de lokale gemeenschap geworteld. En juist deze positie

4 'Vrijzinnig-liberaal' staat hier als omvattende term voor diverse stromingen van politiek liberalisme en vrijzinnig protestantisme in de negentiende eeuw. Vanzelfsprekend was de band tussen beide niet en het behoud ervan was in de tweede helft van de eeuw voor de moderne theologie aanhangende predikanten een voortdurende zorg. Vgl. K. H. Roessingh, *De moderne theologie in Nederland. Hare voorbereiding en eerste periode* (Groningen, 1914) 13. J. Lindeboom, *Geschiedenis van het vrijzinnig protestantisme* (3 dln.; Assen, 1933) II, 86. Theologen van de Groninger en moderne richting beklemtuonden, als reactie op de herleving van het leerstellige, als 'buitenlands' en 'vreemd' beschouwde calvinisme, het nationale karakter van het vrijzinnig protestantisme, door naar de voor-reformatorische stromingen van moderne devotie en bijbels humanisme te verwijzen. Vgl. J. C. H. Blom en C. J. Misset, "Een onvervalschte Nederlandsche geest". Enkele historiografische kanttekeningen bij het concept van een nationaal-gereformeerde richting' in: E. K. Grootes, J. den Haan, ed., *Geschiedenis, godsdienst, letterkunde. Opstellen aangeboden aan dr. S. B. J. Zilverberg ter gelegenheid van zijn afscheid aan de Universiteit van Amsterdam* (S. 1., 1989) 221-232.

5 H. Knippenberg, B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen, 1988) vgl. 45-75, 131-168, 202-203.

6 Vgl. H. Daalder, 'Consociationalism, center and periphery in the Netherlands' in: P. Torsvik, ed., *Mobilization, center-periphery structures and nation-building. A volume in commemoration of Stein Rokkan* (Bergen, 1981) 193-194, 215-216.

kwam onder druk te staan. Een groot deel van de bevolking kende namelijk geen binding met deze ideeënwereld van de notabelen en een groep keerde zich zelfs uitdrukkelijk daarvan af. Deze laatsten zagen het vertrouwen op de rede als hoogmoedig en geloofden in een vergevende en straffende God als leidsman in vragen van zingeving en moraal. Deze gelovigen vonden weerklank bij hun dominee of pastoor en bij een kleine nationale elite, die zich eveneens tegen de vrijzinnige dominantie keerde. In het algemeen brachten zaken die geloof, kerk of kerkelijke gemeente aangingen juist op lokaal niveau grote opwinding teweeg. Deze dynamiek vormde het fundament voor de aanzienlijke steun die orthodox-protestantse en katholieke voor mannen voor hun initiatieven kregen. Toen aan het einde van de negentiende eeuw door uitbreiding van het kiesrecht een steeds groeiend deel van de bevolking politieke invloed kreeg, werd voor confessionele elites religie een steeds belangrijker alternatief voor een met name door de liberalen gepropageerde nationale werving.

Toch mag dit primaat van de religie niet uitsluitend aan de confessionelen worden toegeschreven. Dat zou van finalisme blijk geven. In het bijzonder in het derde kwart van de eeuw maken enkele bij uitstek op het lokale vlak spelende problemen duidelijk hoezeer ook voor de vrijzinnig-liberale burgerij kerkelijke en godsdienstige kwesties van belang waren: de regeling van de armenzorg en van het lager onderwijs en de zeggenschap in de kerkgenootschappen.

II Grensconflicten tussen kerk en staat

Zorg voor minder bedeelde geloofsgenoten was traditioneel een taak van de kerken geweest. Maar in de eerste helft van de negentiende eeuw werd in veel gemeenten ook een burgerlijk armbestuur opgericht, dat bijsprong indien de diaconieën te kort schoten. De taakverdeling tussen gemeente- en kerkbesturen verschilde van plaats tot plaats. Soms subsidieerde de burgerlijke gemeente de kerkelijke armenzorg en in andere gevallen droeg het burgerlijk armbestuur zorg voor een aanzienlijk aantal armen. In geval van subsidiëring was inzage in de rekening door de gemeentelijke overheid voor kerkbesturen een gevoelig punt. Deze afkeer van overheidscontrole uitte zich in 1852 in felle protesten naar aanleiding van Thorbeckes ontwerp-armenwet. De kerkbesturen wensten zich niet te onderwerpen aan het in Thorbeckes plan voorziene overheidstoezicht op de kerkelijke armenzorg⁷.

Dit particularistische verzet was succesvol. De armenwet van 1854 respecteerde de zelfstandigheid van de kerkelijke armbesturen en gaf deze de eerste verantwoordelijkheid voor de armenzorg. Competentieproblemen waren daarmee echter geenszins verdwenen. Met name hervormde kerkeraden twistten met gemeentebesturen over voortzetting van subsidies en de eventuele beperking van de bedeling tot de lidmaten van de kerkelijke gemeente. Dit afstoten van verantwoordelijkheid voor doopleden geschiedde uit financiële of religieuze motieven. Veel hervormde kerkeraden vroegen zich af of de Nederlandse hervormde kerk nog als een 'volkskerk' moest worden

7 J. C. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1852* (2e dr.; Bussum, 1983) 107-108.

beschouwd of dat het beter was zich op de kern van gelovige lidmaten te richten. De door de groot-protestantse Groninger theologie beïnvloedde Winschoter kerkeraad bijvoorbeeld, bedeede vanuit een principieel standpunt alle hervormde stadsgenoten totdat hij in 1888 tot zijn ongenoegen moest concluderen dit financieel niet meer te kunnen volbrengen. De orthodoxe kerkeraad van Woerden daarentegen beoordeelde de bedeling van doopleden al langere tijd als een abnormale toestand en besloot in 1872 alleen nog lidmaten te bedelen. Aan deze beslissing was een verscherpt toezicht op van 'onzedelijk gedrag' verdachte bedeeden voorafgegaan, hetgeen in veel meer kerkelijke gemeenten gebeurde⁸.

De houding van katholieke kerk- en armbesturen jegens de overheid werd mede door de getalssterkte van hun achterban bepaald. De Alkmaarse katholieken, een minderheid in de stedelijke gemeenschap, waakten voor het behoud van hun traditionele rechten. De poging van de orthodox-protestantse burgemeester om alleen hervormde kinderen in het burgerweeshuis toe te laten en het rooms-katholiek weeshuis subsidie te onthouden, kon met hulp van liberalen worden gekeerd. In de zogenaamde 'armenkwestie', over de geleidelijke vermindering van de gemeentelijke subsidie voor het rooms-katholiek armbestuur na 1854, moesten de katholieken echter bakzeil halen. In homogeen katholieke plaatsen stelde de gemeentelijke overheid zich coulant op ten opzichte van de katholieke armbesturen. Den Bosch kende zelfs geen parochiaal armbestuur. In de zorg voor de vele katholieke armen werd voorzien door een Vincentiusvereniging en een van de gemeente uitgaand bedelingsfonds, dat in naam algemeen was maar feitelijk een katholieke signatuur droeg⁹.

Vergelijkbare spanningen tussen kerkelijke groepen onderling en tussen kerken en overheid bepaalden de schoolstrijd. In de jaren 1850 werd in verband met de onderwijswetgeving de religieuze 'kleur' van het openbaar onderwijs weer actueel. De schoolwet van 1857 handhaafde het onderwijs in 'algemeen christelijke en maatschappelijke deugden' op de openbare scholen. Liberalen en conservatieven beklemtoonden daarmee het samenbindend karakter van het openbaar onderwijs. Orthodox-protestanten en katholieken — de laatsten met name na het onderwijsmandement van 1868 — reageerden door in hoog tempo bijzondere scholen op te richten. Hoewel het christelijk karakter van openbare scholen in 'christelijk nationaal schoolonderwijs' (1860) nog wel punt van bespreking was, verschoof de kern van de onderwijskwestie naar de wenselijkheid van overheidssubsidies voor en het ongewenste overheidstoezicht op de bijzondere scholen. Bij een voldoende grootte van hun achterban en indien de

8 R. van der Laarse, *Bevoogding en bevinding. Heren en kerkvolk in een Hollandse provinciestad, Woerden 1780-1930* ('s-Gravenhage, 1983) 190-191. Vgl. P. A. C. Douwes, *Armenkerk. De hervormde diaconie te Rotterdam in de negentiende eeuw* (Rotterdam, 1977) 47-48. In de gemeenten Tiel en Harderwijk waren de hervormde diaconieën al voor 1854 gestopt doopleden te bedelen. De in dit artikel vermelde gegevens over Harderwijk werden ter beschikking gesteld door D. J. Wolfram. Gegevens over Tiel en Winschoten komen voort uit eigen promotie-onderzoek.

9 A. Labrie, 'Verenigingsleven en verzuiling te Alkmaar, 1850-1925' in: *Alkmaar in de negentiende eeuw. Facetten van een stedelijke samenleving* (Zutphen, 1984) 140-141, 147-149. Th. A. Wouters, *Van bedeling naar verheffing. Evolutie en houding tegenover de behoeftige mens te 's-Hertogenbosch 1854-1912* (Tilburg, 1968) 140-144, 232-235.

financiële positie dit maar enigszins toeliet, kozen orthodox-protestanten en katholieken voor gezindtescholen. Vooral in orthodox-protestantse kring bracht men daartoe grote financiële offers en werden stad en land met collectereizen of bedelbrieven bewerkt. Naast een van boven af gestimuleerde ontwikkeling was er hierbij sprake van een lokaal sterk gevoelde noodzaak om kinderen in de eigen geloofstraditie te kunnen opvoeden.

Deze kwesties, waarvan de uitwerking lokaal wat betreft de armenzorg zeer verschillend was, maar de schoolstrijd juist een regelmatig patroon kende, creëerden nieuwe banden tussen nationale elites en lokale groepen. Veel van de tot de lokale elite behorende, meestal liberaal gezinde kerkbestuurders hadden de grondwetsherziening van 1848 nog verwelkomd maar keerden zich, nu hun rol in de lokale gemeenschap op het spel stond, tegen Thorbeckes wetgeving. Behoud van de lokale machtspositie ging voor hen boven de nationale politieke binding. De oprichting van bijzondere scholen naast het openbare onderwijs verzwakte eveneens haar dominantie. In de schoolstrijd is de intensiteit waarmee vooral in orthodox-protestantse kring lokale initiatieven zich met nationale verbonden opmerkelijk. Nationaal georganiseerde verenigingen, het rondgaan van sprekers en contacten tussen lokale voormannen en nationale leiders verbreedden de culturele horizon van plaatselijke kerkelijke gemeenten. Hun leden waren voor het merendeel uit midden en lagere inkomensgroepen afkomstig en wisten zich gedeeltelijk te ontdoen van de bevoogding van vrijzinnig-liberale notabelen.

III Zeggenschap in de kerken

Armenzorg en onderwijs waren voorname strijdpunten tussen kerkgenootschappen en overheid. Maar ook centraliserende ontwikkelingen in de kerkgenootschappen riepen weerstanden op. De vorming van de Nederlandse hervormde kerk en de instelling van een algemeen reglement in 1816 brachten reacties teweeg, waarvan onvrede met het verlies van zelfstandigheid van de kerkeraden en de toenemende leervrijheid de achtergrond waren. De uittreding van een aanvankelijk klein aantal, voor het merendeel tot lagere en middengroepen behorende, protestanten in de Afscheiding van 1834 was een radicaal protest. Ook in de hervormde kerk ontwikkelden zich rechtzinnige stromingen. Het zingen van gezangen naast de oude psalmen en leerwesties over het doopformulier, de bevestigingsvragen of de proponentformule wekten grote beroering in vele kerkelijke gemeenten. Protesten werden gericht aan de algemene synode, die in deze kwesties moest beslissen, maar wier bevoegdheid daartoe door orthodox-hervormden niet werd erkend. Tweespalt kon vooral ontstaan in kerkelijke gemeenten waar de kerkeraad bestond uit notabelen die de moderne theologie aanhingen, maar waar ook een aanzienlijke orthodoxe groep huisde. Zulke kerkeraden vulden zichzelf aan en waren weinig geneigd orthodoxe gemeenteleden in hun college toe te laten. In hun predikantskeuze hielden zij evenmin rekening met rechtzinnige gemeenteleden.

Herziening van het kerkelijk kiesrecht betekende voor orthodox-hervormden een mogelijkheid om meer invloed te verkrijgen. In 1867 werd het recht van verkiezing van kerkeradsleden en het beroepen van predikanten aan de lidmaten toegekend. In

kerkelijke gemeenten met een krachtige orthodoxe stroming, zoals bijvoorbeeld Sneek, Woerden en Amsterdam, maakten de moderne kerkeraadsliden plaats voor orthodoxe en werden in de volgende jaren rechtzinnige predikanten beroepen¹⁰. In andere gemeenten wisten rechtzinnigen deze, vaak met verkiezingsstrijd en de oprichting van kerkelijke kiesverenigingen gepaard gaande verkiezingen, niet in een succes om te zetten, of zagen de lidmaten, zoals in Utrecht en Ottoland, geen aanleiding om de verkiezing in eigen hand te nemen¹¹.

Het kerkelijk kiesrecht had naast de verandering van signatuur in veel kerkeraden een democratiserend effect. In Woerden maakten panfabrikanten plaats voor ambachtslieden, winkeliers en veehouders. De nieuwe orthodoxe kerkeraadsliden in Sneek kwamen uit een lagere inkomensgroep dan hun vrijzinnige voorgangers. In Amsterdam keerden zowel vrijzinnige als orthodoxe notabelen zich tegen invoering van het kerkelijk kiesrecht. De groeiende orthodoxie in de jaren 1860 werd in deze stad met name door leden van de uit middengroepen bestaande burgerij gesteund¹². In gemeenten waar vrijzinnig-hervormde notabelen hun plaats wisten te behouden, zoals bijvoorbeeld in Hoorn, Tiel en Winschoten, was de integratie van middengroepen in de hervormde kerkeraad een geleidelijk proces.

Zoals in de afgescheiden gemeenten al langer het geval was, hadden nu ook in de hervormde kerk lidmaten uit lagere inkomensgroepen stemrecht. Terwijl de plaatselijke notabelenelites in de gemeentepolitiek en met name voor nationale verkiezingen nog veelal hun eigen weg gingen, diende er in afgescheiden en hervormde gemeenten rekening te worden gehouden met een in sociaal opzicht breder electoraat. In gemeenten met een sterke orthodox-protestantse stroming ging machtsuitbreiding in de kerk vooraf aan die van antirevolutionairen in de lokale politiek.

In de rooms-katholieke kerk kreeg centralisering een andere vorm. Onduidelijke gezagsverhoudingen hadden de achttiende eeuw gemaakt tot een 'tijd van onmondigheid en onmacht, van gekonkel en eigengereid geknoei'¹³. In de eerste helft van de negentiende eeuw groeide onder katholieken het verlangen naar herstel van de bisschoppelijke hiërarchie, die vijfjaar na de grondwetsherziening van 1848 een feit werd. Het belang van de terugkeer van bisschoppen voor het kerkelijk leven en het zelfbewustzijn van katholieken kan moeilijk worden overschat. De door de bisschop-

10 J. C. Rullmann, *De strijd voor kerkherstel in de Nederlandsen hervormde kerk der XIXe eeuw* (3e dr.; Kampen, 1928) 165-168.

11 Vgl. voor Ottoland J. Verrips, *En boven de polder de hemel. Een antropologische studie van een Nederlands dorp 1850-1971* (2e dr.; Groningen, 1981) 61.

12 Van der Laarse, *Bevoogding en bevinding*, 146-147. J. H. Verhage, 'Hervormde gemeente en gemeentepolitiek. Aspecten van confessionele verzuiling in Sneek 1865-1890' (Ongepubliceerde doctoraalscriptie, vakgroep Nieuwe en theoretische geschiedenis Universiteit van Amsterdam, 1990) 16-18. Vgl. voor Friesland G. Abma, *Geloof en politiek. Confessionele partijvorming in Friesland. Ontstaan en eerste jaren 1852-1871* (Leeuwarden, 1980) 322-323. Th. van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876* (Amsterdam, 1965) 371, 373.

13 Aldus Rogier in L. J. Rogier, N. de Rooij, *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953* ('s-Gravenhage, 1953) 15.

pen nagestreefde eenvormigheid in de kerkelijke structuur verliep echter niet zonder spanningen. Van belang zijn hier conflicten met het katholieke patriciaat.

Niet alle katholieke ambesturen, in 1852 nog zo beslist in hun verzet tegen de overheid tot behoud van hun zelfstandigheid, accepteerden het toezicht van hun bisschop, zoals dat in 1855 in een algemeen reglement werd vastgelegd. Ook het katholieke armbestuur van Nijmegen weigerde dit reglement te aanvaarden. Aartsbisschop Zwijsen besloot daarop in 1857 een parochiaal armbestuur in te stellen, waarin gezagsgetrouwe, ultramontaanse katholieken zitting hadden, die nauw samenwerkten met de plaatselijke Vincentiusvereniging. Het 'oude' armbestuur zette haar activiteiten echter voort, weigerde haar bezittingen over te geven en bleef van het gemeentebestuur subsidie ontvangen. Een lange procesgang noopte dit armbestuur in 1864 zich op te heffen. In Amsterdam probeerden de regenten van enkele katholieke instellingen en de bisschoppen tot 1872 zorgvuldig competentieconflicten te vermijden. Deze tegenstelling kende overigens een lange geschiedenis. Vanaf het begin van de jaren 1840 wist de seculiere clerus in samenwerking met leken, die in sociaal opzicht juist onder de 'oude' bestuurders stonden, met succes concurrerende instellingen op te richten. De uit notabelen bestaande Delftse lekenelite had zich met protest neergelegd bij het gezag van de bisschop over het kerkbestuur. Tegenover de gemeente, die naar aanleiding van de armenwet de subsidiëring wilde stoppen, verdedigde het armbestuur met verve haar burgerlijke karakter. Toch werden ook deze notabele bestuurders eind 1855 door de clerus gedwongen in een parochiaal armbestuur op te gaan en dienden zij nieuwkomers naast zich te accepteren¹⁴.

In gemeenten waar een katholiek patriciaat ontbrak, had de centralisatiepolitiek van het episcopaat zelden protesten tot gevolg. Kerk- en ambesturen werden hier, zowel voor als na de invoering van de algemene reglementen, door leden uit de middengroepen bezet. In het algemeen domineerden pastoors de bestuurscolleges van hun parochies en kozen zij kandidaat-bestuurders zorgvuldig uit.

Hoewel de veranderingen in de jaren 1850 en 1860 in de Nederlandse hervormde en de katholieke kerk zeer verschilden kenden zij één gemeenschappelijke uitkomst. In de besturen van kerken en daarmee verwante instellingen participeerden in toenemende mate leden uit de middengroepen. Voordat dit op politiek terrein geschiedde, verloren lokale notabelen elites in de kerken een deel van hun machtspositie. Deze verandering stond in nauwe samenhang met centraliserende tendensen: het optreden van de bisschoppen na het herstel van de hiërarchie en de organisatorische en

14 J. M. G. M. Brinkhoff, *Een eeuw r.k. parochiaal armbestuur in Nijmegen 1857-1957* (Nijmegen, 1957) 14-20, 31-33. G. A. M. Brouwer, 'Clericale opmars in particulier Amsterdam. De verhouding tussen leken en geestelijken in katholiek Amsterdam, 1770-1860' (Ongepubliceerde doctoraalscriptie geschiedenis, Universiteit van Amsterdam, 1990) vgl. 38, 62. R. van der Laarse, 'Verzwolgen door den ultramontaanschen vloed'. Leken en clerus in katholiek Delft in de negentiende eeuw' in: J. C. H. Blom, C. J. Missel, *'Broeders sluit u aan'. Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten* (S. 1., 1986) 77-82. Zie voor vergelijkbare conflicten in Hoorn en Leiden: J. J. M. Leenders, *Benauwde verdraagzaamheid, hachelijk fatsoen. Families, standen en kerken te Hoorn in het midden van de negentiende eeuw* (Den Haag, 1992) 181-182. F. Boersma, *Van wezen tot welzijn. 250 jaar stichting Sint Maarten* (Leiden, 1989) 49-52.

persoonlijke banden tussen orthodox-protestanten, in hun verzet tegen de dominerende vrijzinnige stroming in de hervormde kerk.

IV Verzuiling en nationale identiteit

De besproken vraagstukken van armenzorg, onderwijs, kerkelijk kiesrecht en bestuurlijke hervorming leidden tot verdieping van religieuze tegenstellingen en nieuwe banden tussen het lokale en het nationale niveau. Op het eerste gezicht voltrok zich hier een aan nationale eenwording tegengesteld differentiatieproces waarin centraliserende tendensen op kerkelijk, politiek en sociaal gebied werden doorbroken. Maar dit differentiatieproces stond integratie en vorming van een nationale identiteit niet in de weg. Ten eerste hadden de personele wijzigingen in kerkeraden en kerkbesturen, naast religieuze veranderingen, verdere deelname van middengroepen in het openbare leven tot gevolg. Actieve participatie van de burgerij en later ook van arbeiders aan het verzuilde verenigingsleven, bood de mogelijkheid tot maatschappelijke erkenning in de lokale gemeenschap en een voorheen aan elites voorbehouden aansluiting bij een boven-lokale cultuur¹⁵.

Ten tweede vond integratie binnen de zuilen plaats door het stimuleren of initiëren van lokale initiatieven van op nationaal niveau werkzame elites. In brochures en kranteartikelen legden kopstukken als Kuyper en Schaepman de gevaren uit van de liberale wetgeving en de vrijzinnig-liberale cultuur voor het godsdienstig en kerkelijk leven. In de jaren 1880 nam het aantal spreekbeurten over maatschappelijke onderwerpen van vooral politici en predikanten stormenderhand toe. Terwijl voorheen meestal leden van lokale elites voordrachten of spreekbeurten hielden, bezochten nu vele 'middelaars' met grote frequentie de plaatselijke zalen en brachten zij nationale ideologie en lokale praktijk dichtertot elkaar. Dit contact en de actieve participatie van burgerij en arbeiders verbreedden culturele horizonten en veranderden traditionele verhoudingen in lokale gemeenschappen.

Door de vorming van een organisatorische structuur was verzuiling op zichzelf een nationaliserende tendens. Maar betekende de identificatie met en binding aan de zuil nu ook een belemmering voor de vorming van een nationale loyaliteit? Naast pluralisering is er een convergerende tendens te constateren van de ideeënwerelden en de maatschappelijke activiteiten van orthodox-protestanten, katholieken en vrijzinnig-liberalen. In algemene zin zou deze convergentie gezien kunnen worden als een versterking van de 'burgerlijke cultuur', zoals die vanaf het einde van de achttiende eeuw zo krachtige nieuwe impulsen onderging. Deze kan worden omschreven als een amalgaam van vertrouwen in rede en wetenschap, een sterke nadruk op godsdienst, een streven naar politieke invloed voor ontwikkelde burgers en een krachtig standsbesef. De Maatschappij tot nut van het algemeen was de voornaamste drager van deze burgerlijke cultuur. Veel waarde hechtte de Maatschappij aan opvoeding en onderwijs tot een verantwoord en beschaafd staatsburgerschap; een pedagogiek die zich onder

15 Deze stelling is kort uitgewerkt in P. de Rooij, 'Het grofste communisme. Een beschouwing over de verzuiling als integratieproces in Nederland in de negentiende eeuw', *Symposium*, II (1980) 19.

invloed van progressieve liberalen in de jaren 1870 wijzigde, door sterker het belang van mogelijkheden tot sociale stijging te beklemtonen¹⁶. Deze burgerlijke cultuur vormde de achtergrond waaruit een aantal in de inleiding genoemde centraliserende tendensen voortkwam, met name de hervorming van het lager onderwijs.

Behalve dat de ideeën over een harmonieuze standenmaatschappij katholieke en orthodox-protestantse elites aanspraken, was voorde religieuze minderheden een zich conformeren aan de door liberalen gedomineerde burgerlijke cultuur min of meer een voorwaarde tot participatie in het sociaal-culturele en politieke leven¹⁷. Niet het isolement maar krachtig maatschappelijk optreden stelde eigen groepsbelangen veilig en deze opstelling vormde de achtergrond van verzuilingsprocessen.

Deze participatie van confessionelen en later ook sociaal-democraten in de dominante vrijzinnig-liberale cultuur komt ondermeer tot uiting in hun streven naar versterking van verscheidene eerder genoemde burgerlijke waarden, waarin overigens elke groep een eigen variant ontwikkelde. Het zogenaamde 'burgerlijk beschavingsoffensief' kan gezien worden als omvattende typering voorde activiteiten van elites en midden-groepen om lagere sociale groepen hun culturele waarden te doen eigenmaken, zonder bestaande sociale verhoudingen aan te tasten. Hervorming van traditionele feesten is een onderdeel van dit beschavingsoffensief. De bestudering van de viering van nationale feesten geeft enig inzicht in de mate waarin voor de religieuze minderheden, en na 1900 ook voor sociaal-democraten, groepsloyaliteit of nationale loyaliteit voorrang had.

V Hervorming van de traditionele feestcultuur

In de hervorming van traditionele volksvermaken weerspiegelen zich nieuwe schakeringen in de sociale structuur, die niet door wet- of regelgeving waren bepaald, maar op vrijwillige basis tot stand kwamen. In de wereld van vrije tijd en vermaak kreeg samenwerking tussen burgerij en elite vorm, zonder dat standsverschillen tussen beide geheel verdwenen. Afschaffing van kermissen en de introductie van nieuwe feesten

16 Vgl. W. W. Mijnhardt, *Tot heil van 't mensdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam, 1987) 51,97. B. Kruithof, *Zonde en deugd in domineesland. Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding, zeventiende tot twintigste eeuw* (Groningen, 1990) 60-62. J. Lenders, *De burger en de volksschool. Culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming in Nederland 1780-1850* (Nijmegen, 1988) 55, 59, 62, 64-65.

17 Vergelijk de omschrijving van wat E. Gellner een *high culture* noemt: een gestandaardiseerde en daardoor dominante cultuur, die afhankelijkheid schept voor de bevolking en die versterking betekent van de nationale identificatie ten koste van binding aan de lokale gemeenschap. Gellner beklemtoont de deelname aan een gecentraliseerde, alleen door de staat te garanderen onderwijssysteem als vereiste voor integratie in de dominante cultuur. E. Gellner, *Nations and nationalism* (Oxford, 1983) vgl. 34,55. Gellner verbindt *high culture* met het ontstaan van nationalisme en plaatst beide in industriële samenlevingen met een sterk ontwikkelde arbeidsdeling. Dit aspect is voor Nederland minder relevant, aangezien de vorming van nationaal besef en een nationale cultuur ruimschoots voorde industrialisatie inzette. De geldigheid van Gellners these voor Nederland is dan ook bekritiseerd, maar werkt verhelderend in de hier gebruikte context. Vgl. voor deze kritiek N. C. F. van Sas, 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland, 1770-1813', *Tijdschrift voor geschiedenis*, CII (1989) 471-472. H. te Velde, 'Nederlands nationaal besef vanaf 1800' in T. Zwaan, e. a., ed., *Het Europees labyrint. Nationalisme en natievorming in Europa* (Amsterdam, 1991) 173-174.

waren onderdeel van het eerder genoemde streven van negentiende-eeuwse elites om het zedelijk en godsdienstig leven van het volk op een hoger peil te brengen. Dit streven naar een beschavingsideaal werd na 1860, door een sterker dan voorheen als ongewenst ervaren armoedeprobleem en door concurrerende initiatieven van de kerken op het gebied van het onderwijs, tot een beschavingsoffensief¹⁸. Drankmisbruik en buitenechtelijk geslachtsverkeer tijdens kermissen, jaarmarkten, boeldagen, en militielotingen golden als gewraakte uitwassen van moreel verval¹⁹.

Dergelijke feesten worden wel gezien als een tijdelijke omkering van maatschappelijke verhoudingen waarbij de elite het volk korte tijd vrij spel gaf, zodat de 'normale' machtsverschillen gemakkelijker werden geaccepteerd. Wat betreft de kermis was er in de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw echter steeds minder sprake van een gezamenlijke feestviering. De elite en een deel van de burgerij hielden zich afzijdig en in orthodox-protestantse kerkelijke gemeenten was onthouding van publieke feesten opgenomen in het tuchtregime. Zo besloot de christelijk-gereformeerde kerkeraad van Winschoten in 1890 de jonge gemeenteleden 'die of rechtstreeks of zijdelings in dezen met de wereld meedoen', te zullen vermanen en als dat niet tot verandering in gedrag leidde, hen onder kerkelijke tucht te stellen²⁰.

In de tweede helft van de negentiende eeuw poogden burgerij en elite de traditionele volksfeesten een nieuwe inhoud te geven. Onder de naam van Vereniging voor (verbetering van) volksvermaken of anderszins werden alternatieve feesten georganiseerd en werd gepoogd om kermissen af te schaffen. Enkele voorbeelden geven de verschillende bedoelingen weer die men met de nieuwe feesten kon hebben. De grootte van een plaats, de verdeling naar gezindten en de omvang van elites en middengroepen bepaalden voor een deel de mogelijkheden tot samenwerking. De verenigingen voor volksvermaken waren vooral een stedelijk verschijnsel²¹.

18 Vgl. de bezwaren van Mijnhardt op het gebruik van de term beschavingsoffensief voor de eerste decennia na de oprichting van het Nut in 1784. Mijnhardt, *Tot heil van 't menschedom*, 293, noot 10. De op het werk van M. Foucault geënte connotatie van disciplineren die aan het gebruik van de term beschavingsoffensief kleeft, komt bijvoorbeeld na 1850 tot ontwikkeling in vormen van armenzorg waar toezicht een belangrijke rol speelt. Hier wordt aan de term beschavingsoffensief een ruimere betekenis dan die van disciplineren toegekend.

19 Kruithof, *Zonde en deugd*, 61-62. Vooral na 1880 werd in veel gemeenten de kermis afgeschaft. Zie de voorbeelden in: G. H. Jansen, *Een roes van vrijheid. Kermis in Nederland* (Meppel/Amsterdam, 1987) 91.

20 A. Falassi, 'Festival: definition and morphology' in: *idem*, ed., *Time out of time. Essays on the festival* (Alberquerque, 1987) 3. H. Ketting, 'Een feest dat verdween. De Amsterdamse kermis', *Skript*, XIII (1991) 76-78. Vgl. voor Winschoten de *Winschoter Courant*, 28 mei 1884. P. Meurkens, 'Feesten in het oude Kempenland' in: A. Koster, Y. Kuiper, J. Verrips, *Feest en ritueel in Europa. Antropologische essays* (Amsterdam, 1983) 164. Voor het carnaval is een gescheiden feestviering geconstateerd; H. Rozema, 'Veredeling en vervreemding' in: *ibidem*, 195. Notulen christelijk-gereformeerde kerkeraad Winschoten, 2 oktober 1890, particuliere collectie gereformeerde gemeente Winschoten. Vgl. voor toepassing kerkelijke tucht na kermisbezoek C. Bevaart, 'Zag ieder onzer er Gods zegen maar in'. De ontwikkeling van een gereformeerd bolwerk in 's-Heerenland (1887-1933)' in: Blom, Misset, *Broeders sluit u aan*, 158-159.

21 Dergelijke verenigingen werden bijvoorbeeld opgericht in Amsterdam (1854), Goes (1868), Meppel (1864), Middelburg (1865), Utrecht (1867), Hoorn (1870), Groningen (1874), Winterswijk (1888), Winschoten (1877). Opgave onder meer in J. Helsloot, 'Sint-Nicolaasfeesten in Goes, 1868-1892. Afspiegeling van de verhouding tussen de gegoede stand en de burgerij', *Volkskundig Bulletin*, XIII (1987) 202, noot 4.

In Winterswijk werd in 1876 een eerste volksfeest georganiseerd door een commissie uit de 'Vereeniging tot bespreking van Winterswijkse belangen'. Het jaar daarvoor was door een in meerderheid liberale gemeenteraad de kermis afgeschaft. Een coalitie van textielabrikanten, predikanten, leraren en middenstanders trachtte nu door middel van regelmatig te houden volksfeesten vorm te geven aan de in de dagelijkse omgang steeds meer ontbrekende waarden als eenheid, gelijkheid en harmonie²².

In Winschoten dateerde een initiatief tot hervorming van feesten uit 1869, toen enkele leden uit de burgerij een 'oogstfeest' organiseerden dat naast economisch gewin diende om 'de volksgeest ook op het punt van feestviering meer te beschaven'. Nadat men dit feest enige jaren in augustus vierde, was het vanaf 1877 de beurt aan een Pinksterfeest. Opnieuw waren het leden uit de middengroepen die de jaarlijks gevormde feestcommissies domineerden en toonde de Winschoter elite weinig interesse in de veredeling van het volksvermaak²³. In deze plaats vervingen oogstfeest en Pinksterfeest de twee jaarlijkse kermissen niet. In dergelijke regionale marktstadjes bleef de kermis door de combinatie meteen voorde middenstand lucratieve jaarmarkt, een te voorname inkomstenbron en gelukte het orthodox-protestanten of liberale notabelen elites niet om de kermis af te schaffen²⁴.

De activiteiten van de Vereniging van volksvermaken in Goes waren exclusief gericht op de groep van zo'n vijfhonderd leden. De meerderheid kwam uit de burgerij en daarbinnen vooral uit de groepen van winkeliers, kooplieden en ambachtsbazen. Het aantal arbeiders onder hen was klein. Leden en bestuur waren nauwelijks bereid om de contributiegelden te besteden aan openbare feesten die aan de lagere standen ten goede zouden komen. Nadat eind jaren 1880 het bestuur in deze een andere opstelling verkoos, bedankten veel leden voor hun lidmaatschap. Een meerderheid onder de burgerij wenste niet daadwerkelijk bij te dragen aan een verantwoord volksfeest²⁵. Een vergelijkbare desinteresse van de burgerij ontmoetten ook de Winschoter Pinksterfeestcommissies. Pas nadat in 1890 de nieuwe burgemeesteren enkele notabelen in het bestuur zitting namen en zo de continuïteit en het aanzien van het feest toenam, keerde onder de burgerij de animo tot participatie terug.

Deze drie voorbeelden geven elk een andere vorm weer waarin hervorming van de traditionele feestcultuur ter hand werd genomen. De initiatiefnemers kwamen overwegend uit liberale kring. In Winterswijk was er samenwerking tussen elite en middengroepen, in Winschoten kwam het werk lange tijd alleen op de burgerij neer en in Goes was er sprake van animositeit tussen elite en burgerij. De opzet die elke vereniging met haar activiteiten had, vormt de achtergrond van deze verschillen. Doordat het volksfeest in Winterswijk de eenheid van de lokale gemeenschap diende te symboliseren,

22 G. Wildenbeest, 'Van Quanselbier naar oranjebitter. Over de ontwikkeling van publieke feesten in de Achterhoek', *Sociologisch Tijdschrift*, XIII (1986) 55-56, 59.

23 Brief C. Reinhardt en D. Woldendorp aan de gemeenteraad van Winschoten, 6 september 1869, Ingekomen stukken gemeente Winschoten 1869, nr. 1717. *Winschoter Courant*, 21 april en 23 mei 1877.

24 Vgl. bijvoorbeeld de *Tielsche Courant* van 19 oktober 1880 voor een gelijkkluidende visie op de kermis van de liberale burgemeester en een christelijk-gereformeerd raadslid.

25 Helsloot, 'Sint-Nicolaasfeesten in Goes', 217, 222, 224-226.

stond daar de politieke identificatie voorop. Bij de Winschoter oogst- en Pinksterfeesten leek het economisch gewin voor de middenstand te prevaleren en kwam het streven naar volksbeschaving op de tweede plaats. In Goes organiseerde de Vereniging voor volksvermaken geen publieke maar besloten feesten, die alleen voor leden toegankelijk waren. Hoewel de vereniging door een lage contributie arbeiders en dienstpersoneel aan zich wilde binden was het enthousiasme onder die groepen gering. De Goese vereniging trachtte zich meer van de elite te onderscheiden dan dat zij met haar samenwerkte. Terwijl de leden van de vereniging zich niet werkelijk om de hervorming van de feestcultuur van de lagere standen bekommerden, richtte de elite in Goes haar filantropische en beschavende activiteiten juist wel tot deze groep²⁶.

De voorbeelden laten zien dat de hervorming van de traditionele volksfeesten voor een belangrijk deel door middengroepen ter hand werd genomen en tot hun verdere integratie in het openbare leven leidde. De unificerende betekenis van de alternatieve volksfeesten moet echter niet worden overschat. In de organisatie en in de feestpraktijk werd het onderscheid tussen verschillende sociale groepen niet doorbroken. Bovendien was het aandeel van katholieken of orthodox-protestanten klein.

VI Nationale feesten

Dit laatste gold minder bij een bijzondere vorm van de hervormde, dat wil zeggen beschaafde volksfeesten: de nationale feesten. Een nationaal feest diende bij uitstek aan in de gemeenschap bestaande sociale verschillen voorbij te gaan. Ter gelegenheid van deze volksfeesten waren lokale elites niet terughoudend om met de burgerij samen te werken. Bovendien wilden katholieken en orthodox-protestanten bij een nationaal feest meestal niet ontbreken. Maar probleemloos verliep dit alles niet. Juist door nationale elites gevoerde polemieken oefenden een complicerende invloed uit. Dat betrof vooral de positie van katholieken²⁷.

Naar aanleiding van de herdenking van de inname van Den Briel in 1872 werden tegenstellingen op de spits gedreven. Kritiek van enkele katholieke intellectuelen leidde tot een polemiek in kranten en brochures over het beoogde karakter van de herdenking. Het verloop van plaatselijke feestvieringen getuigt van het gemak waarmee deze nationale discussie lokaal doordrong. In Noord-Brabant en Limburg kon de herdenking tot enkele plechtigheden beperkt blijven. Maar in gemeenten met een gemengd godsdienstige samenstelling was de nationale loyaliteit van de katholieken in het geding. Zo leidde hun weigering om aan het feest deel te nemen in enkele dorpen in het Westland, Edam, Amstelveen, Nijkerk, en 's-Heerenberg tot opstootjes tussen protestanten en katholieken waarbij ruiten sneuvelden en fysiek geweld niet

²⁶ *Ibidem*, 241-243.

²⁷ Vgl. ondermeer J. A. Bornewasser, 'De Nederlandse katholieken en hun negentiende-eeuwse vaderland', *Tijdschrift voor geschiedenis*, XCV (1982) 588-592. M.-A. D. Delen, M. J. M. Hageman, C. G. Weijers, 'De prins is dood. Leve de dode prins! De Oranjeherdenking in 1884' in E. O. G. Haitsma Muijer, A. E. M. Janssen, ed., *Willem van Oranje in de historie 1584-1984* (Utrecht, 1984) 109-112, 115-116. P. B. M. Blaas, 'Tussen twee herdenkingsjaren (1884-1933). Het beeld van Willem van Oranje in de wetenschappelijke geschiedschrijving rond 1900' in: *ibidem*, 139-140. *Idem*, 'De prikkelbaarheid van een kleine natie met een groot verleden. Fruins en Bloks nationale geschiedschrijving', *Theoretische Geschiedenis*, IX (1982) 283-292.

ontbrak²⁸. In het stadje Tiel kwam het niet zover maar waren de katholieken de enige gezindte die niet aan de organisatie van het feest bijdroeg en geen godsdienstoefening hield.

Katholieke absentie kon een traditie worden. In Alkmaar had een in 1860 ontstane twist over de viering van het ontzet van die stad tot in deze eeuw een zeer beperkte deelname van katholieken tot gevolg. Maar ter gelegenheid van het groots gevierde derde eeuwfeest van het ontzet in 1873, vroegen enkele vooraanstaande liberaal-katholieken goedkeuring aan bisschop G. P. Wilmer om in het feestcomité zitting te nemen. De bisschop stemde hierin toe maar gebood de deken van Alkmaar zich niet over de wenselijkheid van het feest uit te laten. Nadat de katholieke kerken ter gelegenheid van het bezoek van Willem III tijdens de ontzetviering hadden gevraagd, vroeg Wilmer om opheldering waarbij hij verwees naar antipapistische uitlatingen waarmee eerdere herdenkingen vergezeld waren gegaan²⁹.

De voornaamste reden voor de tegemoetkomende houding van de Alkmaarse katholieken was het koninklijk bezoek. Niet het roemruchte republikeins verleden maar wel de contemporaine gebeurtenissen rond Oranjestad of koninkrijk wisten in de tweede helft van de negentiende eeuw samenwerking tussen religieuze groepen te bewerkstelligen. Voor de viering van de vijftigjarige onafhankelijkheid in 1863 namen in Tiel en Harderwijk ook de katholieke en de kleine joodse minderheid in subcommissies deel. In beide gemeenten domineerden notabelen deze commissies en waren de katholieken door onder meer de pastoor vertegenwoordigd. Voor Tiel was het uniek dat katholieken in een dergelijke activiteit werden betrokken. De subcommissies symboliseerden zo de saamhorigheid die de elite in beide steden in de herdenking zag.

Behalve in de commissies bleek ook de deelname van de bevolking aan de feesten algemeen. In Tiel was er naast religieuze ook van sociale integratie sprake. In verscheidene buurten organiseerden middenstanders festiviteiten en aan optochten namen onder meer arbeiders van twee fabriekjes en de 'Vereeniging tot bloei van den ambachtsstand' deel. Volgens een tijdgenoot was op veel meer plaatsen sprake geweest van deelname aan de feesten door werkliedenverenigingen. In de festiviteiten speelden vaak gebeurtenissen uit het verleden van de eigen plaats of regio een rol, aangezien deze de bevolking directer aanspraken dan het cultureel nationalisme van de notabelen en bovendien de eigen leefomgeving in een nationaal verband plaatste³⁰.

De feestcommissies voor het 25-jarig regeringsjubileum van Willem III kenden eveneens een religieus gemengde samenstelling. In Tiel, Harderwijk en Winschoten

28 F. Groot, *Roosjen, rechtzinnigen en nieuwlichters. Verzuiling in een Hollandse plattelandsgemeente, Naaldwijk 1850-1930* (Hilversum, 1992) 124-131.

29 W. A. Fasel, 'De ontzet viering te Alkmaar in de loop der eeuwen' in: *Alkmaars ontzet 1573-1973* (Alkmaar, 1973) 114, 122, 125.

30 J. van Miert, 'Nationalisme in de lokale politieke cultuur, Tiel 1850-1900', *De negentiende eeuw*, XVI (1992) 71, 80-81. J. K. de Regt, *De feestviering van Neerlands onafhankelijkheid te Kampen in de maand november 1863* (Kampen, 1863) 8, 14-15. F. Nagtglas, *Iets over volksvermaken* (Amsterdam, 1866) 48. Deze rol van de lokale en regionale geschiedenis in het natiebesef en de beleving van nationalisme wordt niet genoemd in een door Bank aan het cultureel nationalisme gewijde beschouwing: J. Th. M. Bank, *Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw* ('s-Gravenhage, 1990).

namen katholieken deel terwijl ook joden steeds waren uitgenodigd. De samenbindende betekenis die de verschillende religieuze groepen aan het koningshuis gaven spreekt des te sterker in vergelijking met de Den Briel-herdenking van twee jaar daarvoor. Alleen christelijk-gereformeerden ontbraken nog al eens in feest- en herdenkingscommissies. Ofschoon minder dan bij een kermis het geval was gingen ook de nationale feesten gepaard met cafébezoek en luidruchtigheid. Vaste programma-onderdelen zoals een optocht, volksvermaken en vuurwerk stonden hen evenmin aan. Aan een ander steeds terugkerende activiteit gaven zij daarentegen wel invulling: een eigen godsdienstoefening op de ochtend van de feestdag.

In de jaren 1870 zette ook de sociale integratie door: middengroepen kregen steeds vaker een plaats in de officiële commissies voor de nationale feesten. Deze ontwikkeling kende in 1898 een voorlopig hoogtepunt, toen ter gelegenheid van de inhuldiging van Wilhelmina op de meeste plaatsen religieuze minderheden, leden uit de burgerij en soms ook werklieden aan de organisatie van de feesten deelnamen. De religieuze en sociale verbreding kenmerkte na 1900 de op veel plaatsen opgerichte oranjeverenigingen die op koninginnedag en andere gelegenheden festiviteiten organiseerden. Vanzelfsprekend bleven deze verenigingen niet van conflicten verschoond. Met name anti-revolutionairen richtten nogal eens eigen verenigingen op³¹.

Het nationale verleden werd aanvankelijk gecultiveerd door liberale of conservatieve elites van 'algemeen' protestantse snit. Al naar gelang het karakter van een te vieren gebeurtenis sloten katholieken en orthodox-protestanten zich daarbij aan. De versterking van het natiebeseft en nationalisme onder brede lagen van de bevolking vond vaak niet in verzuilde initiatieven plaats maar was gebaseerd op onderlinge samenwerking. Natiebeseft was zo niet alleen een resultaat van in de zuilen ontplooiden initiatieven, maar vormde zich, bijvoorbeeld in de lokale feesten, ook buiten de levensbeschouwelijke verdeeldheid om.

Na 1900 valt juist de stimulans op die nationaal beseft voor verzuiling betekende, vooral op momenten waarop het in stelling werd gebracht tegen socialistische activiteiten. De groei van de confessionele vakbeweging na de spoorwegstakingen van 1903 was zo'n ontwikkeling, maar veel dramatischer was de actie van katholieke arbeiders na Troelstra's revolutionaire rede in november 1918. De massaliteit van hun steunbetuigingen aan koningin en natie moet niet alleen de confessionele vakbondsmannen hebben gesterkt in hun werk, maar ook de deelnemers in hun beseft Nederlands burger te zijn. Nationalisme was zo niet het exclusieve domein van liberale elites gebleven, maar werd in de periode waarin door democratisering grotere groepen mensen in het openbare leven gingen participeren ook door katholieke en orthodox-protestantse elites gebruikt tot legitimatie van hun gezag³².

31 Zie over Amsterdam, Alkmaar, Delft, Enkhuizen, Urk en Zaandam: N. Vlaming, 'Oranje boven! Een onderzoek naar oranjeverering in zes Nederlandse gemeenten in het tijdvak 1890-1940' (Ongepubliceerde doctoraalscriptie vakgroep Nieuwe en theoretische geschiedenis, Universiteit van Amsterdam, 1991).

32 Vgl. voor de relatie tussen democratisering van de maatschappij en een versterking van nationalisme: E. J. Hobsbawm, 'Mass-producing traditions. Europe, 1870-1914' in: E. J. Hobsbawm, T. Ranger, *The invention of tradition* (Cambridge, 1984) 263, 267. *Idem*, *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality* (Cambridge, 1990) 83-84.

De sociaal-democraten hadden in feite nog de grootste problemen met de natie en het nationalisme. Naar hun ideologische uitgangspunten waren de voormannen van de Nederlandse arbeidersbeweging primair internationaal gericht en paste een koningshuis moeilijk in hun opvattingen over de toekomstige heilstaat. Voor sociaal-democraten had de vaderlandse geschiedenis geen welomschreven ideologisch doel. De oranjefeesten dienden in negatieve zin als propaganda om de aanhang te versterken. Rode banier, eerste mei en 'de Internationale' waren hun symbolen. In Zaandam zorgde de SD AP-meerderheid in de gemeenteraad na 1914 voor een vrije dag op 1 mei, terwijl er op verjaardagen van leden van het koninklijk huis niet meer werd gevlagd. Dit baarde veel opzien in het land en gaf een flinke impuls aan de plaatselijke christelijke oranjevereniging³³.

Evenals de gereformeerden veroordeelden ook de sociaal-democraten het kermisachtig karakter dat de oranjefeesten konden hebben. Over een 30-april feest in Tiel schreef de partijkrant *De Arbeider* in 1911 dat georganiseerde arbeiders waardiger feest wisten te vieren³⁴. Dit behoorde tot de propagandaslag die de SDAP op lokaal niveau voerde om arbeiders te weerhouden aan de verlokking van volksspelen, muziek en feestgedruis toe te geven. Verschillende voorbeelden geven aan hoe moeilijk dit was. In Vlissingen bleken arbeiders bereid om onder toezicht van een liberaal-confessionele oranjebond de honderdjarige onafhankelijkheid in 1913 feestelijk te herdenken. In Winterswijk gelukte het socialistische voormannen niet om arbeiders te weerhouden van het bezoek aan wat men als een 'elitefeest' omschreef. In Tiel werkte in 1905 een arbeiderszangvereniging aan een oranjefeest mee. In 1919 bleken daar enkele SDAP-leden lid van de oranjevereniging te zijn, een opmerkelijk feit aangezien deze vereniging samen met de Tielse katholieken een burgerwacht had gevormd na de mislukte revolutie van 1918³⁵.

Toch stond de absentie van de sociaal-democraten ook in die kring de vorming van een nationale loyaliteit niet in de weg, al spraken de traditionele symbolen hen minder aan. Zij keerden zich niet zozeer tegen de natie maar tegen de politieke machtspositie van liberalen en confessionelen daarin. De resultaten van hun werk in politiek en vakbeweging kregen vorm in de nationale staat en de duurzaamheid van deze verworvenheden werd afhankelijk van diezelfde staat. Ook onder sociaal-democraten was er sprake van natiebesef, dat zich niet voltrok via organisatorische weg binnen de partij of vakbeweging, maar naar buiten toe was gericht in voorzichtige stappen naar bestuursverantwoordelijkheid. De nationale partij-elite was in 1914 met de Godsvrede en het stemmen voor de oorlogskredieten al overstag gegaan, hetgeen overigens niet in alle afdelingen even goed werd begrepen. Troelstra schreef tijdens de eerste

33 F. M. Galesloot, 'Partijformaties in een tanend liberaal bolwerk. De opmars van confessionelen en socialisten in Zaandam in de periode 1880-1929' in: Blom, Misset, *Broeders sluit u aan*, 134.

34 *De Arbeider*. *Weekblad voor de arbeiderspartij in Gelderland en Overijssel*, 13 mei 1911.

35 *Ibidem*. B. Altena, 'Een broeinest der anarchie'. *Arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling. Vlissingen 1875-1929 (1940)* (Amsterdam, 1989) 318-319. Wildenbeest, 'Van quanselbier', 64. Notulen SDAP-afdeling Tiel, 1 september 1919, ArchiefSDAP-afdeling Tiel, 1 september 1919, Archief SDAP-afdeling, Gemeentearchief Tiel.

wereldoorlog in een brochure dat de 'nationale gedachte' zich gewoonlijk uitte in een 'nationaal-orangistische karikatuur', maar in deze tijd, waarin 'het nationaal bestaan zelf en daarmee leven en goed der burgers, zonder onderscheid van klasse, godsdienst of partij' werd bedreigd, ook voor de sociaal-democraten voelbaar was. In 1901 al meende Troelstra dat Nederland veel meer voor de rijken dan de armen een 'vaderland' was, en noemde hij algemeen kiesrecht een voorwaarde 'om Nederland tot het werkelijk vaderland van het werkende deel der bevolking te maken'³⁶.

Op de uitbreiding van het aantal kiezers in volgende jaren volgde participatie van de sociaal-democraten in de gemeentepolitiek. Na 1914 waren in de grote steden SDAP-wethouders gewoon en bleek hun werk succesvol. Nog in datzelfde jaar stelde in Zaandam de eerste sociaal-democratische burgemeester van Nederland zich, tot teleurstelling van menig plaatselijk partijlid, uitdrukkelijk boven de partijen op³⁷. Na de raadsverkiezing van 1919 viel op tal van plaatsen de lokale partij-elite bestuursverantwoordelijkheid toe. Niet alleen gaven zij invulling aan de eigen uitgangspunten, ook dienden zij het vertrouwen te winnen van de andere bevolkingsgroepen. F. M. Wibaut stelde in de inleiding van het in 1919 geformuleerde gemeenteprogram, dat niet direct zuiver socialistische eisen konden worden doorgevoerd, maar dat er naar gestreefd moest worden de gemeenten beter dienstbaar te maken aan de behoeften van de burgers. SDAP-deelname aan het bestuur was gewenst, mits er uitzicht bestond op verwezenlijking van enkele programmapunten. Om die reden koos de partij in 1919 in de door katholieken gedomineerde steden in Noord-Brabant en Limburg voor principiële oppositie³⁸.

VII Lokale belangenpartijen

De cultivering van nationaal besef en van nationalisme was voor liberale elites een middel om de eenheid van de lokale gemeenschap en hun eigen dominante positie daarin te versterken. Een directe bedreiging voor hun machtspositie was het optreden van nationale politieke partijen in de gemeentepolitiek. Grote zelfstandigheid van gemeenten binnen door de nationale staat bepaalde wettelijke kaders was sinds Thorbeckes Gemeentewet van 1851 een kerngedachte in de opvattingen van veel liberalen over het staatsbestel³⁹. De eerste, veelal liberale kiesverenigingen waren op het boven-lokale niveau niet of zeer los georganiseerd. De anti-revolutionaire partij doorbrak deze vorm van politieke vereniging. Haar kracht was gelegen in de nationale organisatie, aansprekende politieke thema's en een krachtige retoriek. De katholieke politieke elite miste lange tijd een nationale organisatie maar deed voor het overige niet voor de anti-revolutionairen onder. Beide waren de voornaamste concurrenten voor de

36 P. J. Troelstra, *De wereldoorlog en de sociaaldemocratie* (Amsterdam, 1916) 77-78.

37 Galesloot, 'Partijformaties', 133.

38 P. F. Maas, *Sociaal-democratische gemeentepolitiek 1894-1925* (Den Haag, 1985) 55-56. J. Perry, 'Aanpakken wat mogelijk is'. De SDAP en haar gemeentepolitiek', *Het negende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1988) 29, 32.

39 H.A. Brasz, *Veranderingen in het Nederlandse communalisme. De gemeentebesturen als element in het Nederlandse stelsel van sociale beheersing* (Assen, 1960) 55. Vgl. voor kritiek van anti-revolutionairen op liberale opvattingen over communalisme: 69-78.

traditioneel sterke machtspositie van lokale liberale elites. Na 1900 voegden de SDAP en de vrijzinnig-democraten zich in dit opzicht bij de confessionelen.

Vanzelfsprekend was dit groeiend belang van nationale partijpolitiek in de lokale gemeenschap van invloed op de verbreding van culturele horizon en nationaal identiteitsbesef van actieve partijleden en het electoraat. Opmerkelijk is echter dat rond de eeuwwisseling op veel plaatsen een tegenstreven ontstond met het doel voor de gemeenschap specifiek geachte belangen boven partij-politieke te stellen. Régionalisme was in de negentiende eeuw zwak, maar lokalisme kende enige tijd een opleving. Enkele voorbeelden kunnen dit illustreren.

Na de kiesrechtuitbreiding van 1897 voelden de Harderwijkse liberalen zich genoodzaakt om niet langer in een regionaal liberaal samenwerkingsverband maar als neutrale vereniging, onder de naam 'gemeentebelang', weerstand te bieden aan de toenemende confessionele invloed. Aangezien veel rechtzinnige kiezers de neutrale kiesvereniging als liberaal bleven beschouwen, mislukte de strategie en verloren de liberalen na 1900 hun overwicht.

In Amhem werkten tussen 1896 en 1898 onder de naam 'gemeentebelang' twee voorheen rivaliserende liberale kiesverenigingen — de een meer elitair, de ander voortkomend uit de burgerij — samen. De Arnhemse liberalen wilden de gemeenteraad uitdrukkelijk zien als een college dat belangen van de gehele gemeenschap behartigde, ook nadat na 1900 partijpolitiek de raadsverkiezingen beheerste⁴⁰.

Inde gemeente Tiel werden in 1901 en 1905 kiesverenigingen onder de naam 'Tielsch gemeentebelang' en 'de Tielsche kiesvereniging' opgericht, die beide enkele jaren bestonden. De initiatiefnemers van de eerste vereniging stelden uitdrukkelijk politiek neutraal te zijn en niet de belangen van één religieuze of sociale groep te willen behartigen. Het streven naar meer welvaart voor de stad moest de leden verenigen⁴¹. Tijdens de raadsverkiezing van 1901 stelde Tielsch gemeentebelang, in goede negentiende-eeuwse traditie, de aftredende raadsleden opnieuw kandidaat. De kandidaten voor twee nieuwe raadszetels koos men uit een heterogene groep Tielenaars. De kiesvereniging vond echter weinig aansluiting bij andere dan behoudende liberale kiezers en ook de tweede algemene kiesvereniging van 1905 leed aan dit euvel. De bestuursleden van beide verenigingen waren vrijwel allen hervormd, wat de vorming van een brede achterban niet vergemakkelijkte. De sociale samenstelling was daarentegen wel gemengd: notabelen, middengroepen en een enkele arbeider, actief in een werkliedenvereniging.

De in 1915 opgerichte kiesvereniging 'Winschotens Belang' wilde 'wars van clubgeest of partijzucht' de bloei van de gemeente en de belangen 'van alle lagen van de bevolking' bevorderen⁴². Aangezien de ARP-afdeling klein was en de weinige katholieken geen kiesvereniging hadden, richtte de kiesvereniging zich op liberale en sociaal-democratische kiezers. Maar anders dan de initiatiefnemers wilden verkoos de

40 T. Duffhues, 'Van liberaal bolwerk tot politiek meerstromenland. De formatie van politieke partijen in Arnhem 1880-1920', *Bijdragen en mededelingen vereniging Gelre*, LXXVII (1986) 111-112.

41 *Tielsche Courant*, 19 en 28 april 1901.

42 *Winschoter Courant*, 11 april 1915.

meerderheid van de op de oprichtingsvergadering aanwezige leden vrijzinnige beginselen voor de kiesvereniging boven een neutraal standpunt. De initiatiefnemers kwamen uit elite en middengroepen. De meesten waren hervormd, naast twee doopsgezinden en een jood. 'Winschotens belang' wist de raadsverkiezing van 1919 te overleven.

Door de eenzijdige religieuze samenstelling van de besturen hadden de 'algemene' kiesverenigingen slechts voor korte tijd of in het geheel geen succes bij raadsverkiezingen. In plaatsen waar katholieken, orthodox-protestanten en sociaal-democraten een aanzienlijk deel van de bevolking uitmaakten en nationale partijpolitiek gemakkelijk ingang had doen vinden, bleek de verwachting om lokale gemeenschapsidentiteit boven nationale binding te stellen denkbeeldig te zijn⁴³.

VIII Slotbeschouwing

De betekenis van nationale identiteit en nationaal besef veranderde in 'de lange negentiende eeuw'. Voor brede lagen van de bevolking werd de natie van een min of meer abstract beeld tot een voornaam referentiekader. Fundamenteel voor deze versterking van de nationale identiteit was de geleidelijke verzwakking van lokale gemeenschapsbanden. Liberalen namen in dit proces een bijzondere positie in. Lange tijd bepaalden zij de aan nationaliteit vorm gevende wereld van kunst, wetenschap, theologie en politiek, en waren zij de voornaamste dragers van wat als 'burgerlijke cultuur' werd omschreven. Op lokaal niveau bleef de toegang tot deze exclusieve, liberale leefwereld, door de onder meer in het sociaal-culturele leven naar voren komende standsverschillen, voorbehouden aan notabelenkringen. Als gevolg van enkele kerkelijke kwesties kwam hun dominerende plaats in de lokale gemeenschap steeds meer onder druk te staan. Streven naar behoud van lokale zelfstandigheid tegen centraliserende tendensen in kerk en staat ging bij veel notabelen echter samen met een krachtige nationale oriëntatie. De oprichting van lokale belangenpartijen rond 1900 moet als een laatste poging van liberalen worden gezien, om in het eigen domein de loyaliteit aan de plaatselijke gemeenschap boven nationale binding te stellen.

Voor middengroepen veranderde nationale identiteit naar gelang hun mogelijkheden tot deelname aan het maatschappelijk leven groter werden. Meer dan dit onder middengroepen in liberale kring het geval was, ging deze participatie voor orthodox-protestanten en katholieken gepaard met boven-lokale banden. Kerkelijke en religieuze kwesties, vaak met een lokale achtergrond, zetten een integratieproces van middengroepen op gang, waaraan een smalle nationale elite, gebruikmakend van ferme retoriek, richting gaf. Het bijzonder onderwijs was, vooral door de noodzaak die daaraan in lokale gemeenschappen werd gevoeld, een krachtig symbool in het verzet tegen liberale dominantie. Onder katholieken bleef deze integratie aanvankelijk beperkt tot uitvoering van de bisschoppelijke kerkpolitiek, waartegen katholieke

43 In de jaren dertig werd in Noord-Brabant en Limburg wel relatief veel met lokale lijsten aan gemeenteraadsverkiezingen deelgenomen; een verschijnsel dat ook in de jaren 1960 en 1970 nog veelvuldig voorkwam. Knippenberg, De Pater, *De eenwording van Nederland*, 167-168. K. L. L. M. Dittrich, *Partijpolitieke verhoudingen in Nederlandse gemeenten. Een analyse van de gemeenteraadsverkiezingen 1962-1974* (Leiden, 1978).

notabelen zich incidenteel verzetten. In orthodox-protestantse kring was er sprake van grotere zelfstandigheid, met name tot uiting komend in de wijze van representatie in de afgescheiden gemeenten en, vanaf 1867, in de Nederlandse hervormde kerk. Uiteindelijk had deze integratie van religieuze en liberale middengroepen een 'erosie van standsverhoudingen' in de lokale gemeenschap tot gevolg.

In de in lokale contexten ontstane banden tussen de zich aan liberale dominantie onttrekkende, vooral uit middengroepen komende orthodox-protestanten en katholieken, met een smalle, gelijkgestemde nationale elite, ligt een verklaring voor verzuiling. Verzuiling versterkte verschillen tussen levensbeschouwelijke groepen en ging in lokale gemeenschappen bovendien gepaard met wijzigingen in de sterk door standsonderscheid bepaalde machtsverhoudingen. Tegelijkertijd droeg de verzuilde verdeeldheid unificerende elementen in zich. Ten eerste werd er door zuilelites een op nationale eenheid gericht ideologisch gedachtengoed gepropageerd. Ten tweede vergrootte de participatie van middengroepen, en op een later tijdstip ook arbeiders, in het door liberale notabelen gevormde en gedomineerde maatschappelijk leven, op zichzelf de binding aan de Nederlandse staat en natie.

Ten derde bleek de nagestreefde zelfstandigheid voor elke levensbeschouwelijke groep en de zo sterk verschillende ideeënwerelden de eenvormigheid van op lagere sociale groepen gerichte praktijken niet te verhinderen. Orthodox-protestanten en katholieken participeerden zo niet alleen in de door liberalen gedomineerde burgerlijke cultuur, maar droegen deze bovendien in een eigen variant uit. Dit gebeurde op geheel eigen wijze binnen de kerkelijke gemeenten door bijvoorbeeld de toepassing van kerkelijke tucht. In het 'burgerlijk beschavingsoffensief' convergeerden de doelstellingen van de nieuwe zuilelites en de 'oude' liberale elites, waarvan behalve notabelen ook steeds vaker leden van middengroepen deel uitmaakten. Dit kwam onder meer tot uiting in de hervorming van de feestcultuur en vooral in de nationale feesten, die wat betreft organisatie en deelname van de bevolking, de nationale loyaliteit en identiteit versterkten. De sociaal-democraten, laatkomers in het hele proces, voegden zich het laatst en met de meeste moeite in deze gezamenlijk uitgedragen burgerlijke cultuur. 'Beschaving' werd in de sociaal-democratische beweging tot 'ontwikkeling' van de arbeiders. Zoals enkele decennia daarvoor orthodox-protestanten en katholieken in de door vrijzinnig-liberalen gedomineerde burgerlijke cultuur integreerden, kreeg nationale loyaliteit in de sociaal-democratie vooral door participatie in besluitvorming en uitvoering vorm. In de nationale politiek bleek dit pas in 1939 mogelijk; in lokale gemeenschappen op grotere schaal na de gemeenteraadsverkiezingen van 1919.

De dominante burgerlijke cultuur veranderde door de participatie van confessionelen en socialisten van karakter. De hier beschreven conflicten en processen liepen in hun bijna onbeperkte lokale variaties uit op een hechte integratie van lokale, vaak op zichzelf verdeelde gemeenschappen in de nationale samenleving. In elke afzonderlijke bevolkingsgroep ontstond zo een sterke nationale binding. Zo kon rond 1920, om terug te keren naar de woorden van scriba Schmitz, een groter deel van de bevolking

zich direct bij het vaderland betrokken voelen. Ondanks aanzienlijke onderlinge verschillen zorgde verzuiling behalve voor de acceptatie van levensbeschouwelijk pluralisme vooreen gelijktijdige versterking van de toewijding aan 'Gods eigen volk' enerzijds en die aan het Nederlandse volk anderzijds.

Nederland: een calvinistische natie?

G. J. SCHUTTE

Moeten we de *vox populi* geloven, dan is Nederland een door en door calvinistische natie. Want de Nederlanders zijn naar ieder weet sobere, rechtlijnige lieden, principeel in alle variëteiten van behoudzucht, bekrompenheid en betweterigheid, en als het even meezit harkerig, fantasieloos, schoolmeesterachtig en zedeprekerig. Fuifnummers noch foezelaars dus.

Het is met dit nationale zelfbeeld merkwaardig gesteld. Het wordt als onontkoombaar feit aanvaard omdat voor ontwijfelbaar wordt gehouden, dat Nederland een zeer calvinistisch verleden heeft. En men verwijst dan naar allerlei bekende beelden en verhalen van vroeger, naar mondelinge en schriftelijke overlevering — dit laatste vooral in de vorm van de romans van Jan Wolkers, Maarten 't Hart en consorten — maar ook wel naar *Gesunkenes Kulturgut* uit de geschiedschrijving van voorgaande generaties, naar populaire concepten ook uit sociologische of godsdienst-historisch-sociologische hoek. Naar flarden geschiedschrijving dus over de tachtigjarige oorlog terwille van de ware godsdienst, en de calvinistische theocratie die dat opleverde. Naar beelden van een benepen samenleving, waarin steile staalmeesters in somber zwart het dagelijks leven de strenge maatlat van de Dordtse *canones*, van catechismus- en boetepreek aanlegden, op straffe van dood, hel en verdoemenis¹.

I

Het is met dit nationale zelfbeeld ook daarom zo merkwaardig gesteld, omdat het — voorzover het serieus naar geschiedschrijving verwijst — ontleend is aan geschiedschrijving uit de negentiende en vroege twintigste eeuw. Geschiedschrijving dus met een duidelijke functie, dienstbaar aan de versterking van de nationale identiteit dan wel die van de zuil of specifieke bevolkingsgroep. Een geschiedschrijving die nu juist niets van een algemeen calvinistisch nationaal karakter wilde weten! Een protestantse natie wilde men heten, maar geen calvinistische, geen gereformeerde natie! Om maar elke relatie met Calvin te kunnen ontkennen en elke besmetting door het Geneefse calvinisme voor on-nationaal te kunnen verklaren, vonden de Groninger theologen expres een tot dan geheel onbekende (en sindsdien ook weer in het niets verdwenen) vaderlandse zestiende-eeuwse reformatorische stroming uit, die der nationaal-gereformeerden². De nationalistische Groningers hadden lange tijd veel invloed en allerlei navolgers. Ideeën over een algemeen Nederlands protestantisme, kerk en volk verenigend, theologisch variërend van orthodox tot vrijzinnig, maar gewoonlijk meer

1 Zie voor een eerdere bespreking van dit thema G. J. Schutte, *Het calvinistisch Nederland* (Utrecht, 1988).

2 J. C. H. Blom, C. J. Misset, "Een onvervalschte Nederlandsche geest". Enkele historiografische kanttekeningen bij het concept van een nationaal-gereformeerde richting' in: E. K. Grootes, J. den Haan, ed., *Geschiedenis, godsdienst, letterkunde. Opstellen aangeboden aan dr. S. B. J. Zilverberg* (Roden, 1989) 221-232; J. Vree, *De Groninger godgeleerden* (Kampen, 1984).